

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Η πυξίδα των στωικών

A. A. LONG

 δόκιμα

Για τον Ντέβιντ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	11
Σχετικά με το <i>Έγχειρίδιον</i>	41
Ο δρόμος για την ελευθερία	45
<i>Το Έγχειρίδιον</i>	46
Από το έργο <i>Διατριβαί</i>	140
1 Μαθαίνοντας να επιθυμούμε τα πράγματα όπως συμβαίνουν	143
2 Ελευθερία από την ψυχική οδύνη	151
3 Ελευθερία από τη δουλοπρέπεια	153
4 Ελευθερία στην απρόσκοπτη συγκατάθεση	159
5 Γνωρίζοντας τι θέλουμε	172
6 Ελευθερία της βούλησης	177
7 Κάνοντας σωστή χρήση των εντυπώσεων	179
8 Ελευθερία και ανθρώπινη φύση	185
9 Ελευθερία και αξιοπρέπεια	191
Γλωσσάρι	195
Βιβλιογραφία	203
Ευχαριστίες	206

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πώς να είμαστε ελεύθεροι!; Πρόκειται άραγε για ερώτηση ή αναφώνηση, πολιτικό μανιφέστο ή επιθυμία επιστροφής στη φύση, προσδοκία για αυτονομία ή έναν δρόμο προς την απελευθέρωση από τα δεσμά; Αυτό το βιβλίο παρουσιάζει την άποψη ενός αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου για την ελευθερία –την ελευθερία να ζούμε σε αρμονία με τη φύση, να γνωρίζουμε και να ελέγχουμε τον εαυτό μας, να γίνουμε πολίτες του κόσμου, να επιθυμούμε πάντα και μόνο ό,τι είμαστε βέβαιοι ότι θα λάβουμε– και για πολύ περισσότερα. Ο Επίκτητος (περ. 55–135 μ.Χ.), ο συγγραφέας και ξεναγός μας στον στωικό βίο, γεννήθηκε ως δούλος (το όνομά του σημαίνει «αποκτηθείς») και ως τέτοιος υπηρετούσε στο σπιτικό του Επαφρόδιτου, ενός ισχυρού άνδρα στη Ρώμη του Νέρωνα, επίσης απελευθέρου. Όταν ο Επίκτητος ανακοίνωσε δημόσια τις σκέψεις του σχετικά με την ελευθερία, είχε ήδη απολαύσει πολλά χρόνια απελευθέρωσης, αλλά η εμπειρία

της δουλείας άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της σε όλη τη φιλοσοφία του. Το πρώτο μάθημα του *Έγχειριδίου*, του βιβλίου που μας γνωρίζει τον στωικισμό, επιμένει ότι όλα όσα είναι στ' αλήθεια δικά μας είναι εκ φύσεως ελεύθερα, απρόσκοπτα και αβίαστα.

Η ελευθερία, σύμφωνα με την άποψή του, δεν είναι ούτε νομικό καθεστώς ούτε η δυνατότητα να κυκλοφορούμε ελεύθεροι. Είναι ο πνευματικός προσανατολισμός των ανθρώπων που έχουν ανοσία στην αναστάτωση και την απογοήτευση, επειδή οι επιθυμίες και οι αποφάσεις τους εξαρτώνται από τους ίδιους και δεν αφορούν τίποτα απ' όσα δεν μπορούν να αποκτήσουν από μόνοι τους. Ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (περίοδος βασιλείας: 161-180 μ.Χ.) κατάλαβε το νόημα και στοχάστηκε επί αυτού στο στωικό έργο του *Τὰ εἰς ἑαυτόν*. Και ο συγγραφέας Τόμας Γουλφ συνέχισε περαιτέρω όταν, στο μυθιστόρημά του *Ένας άντρας με τα όλα του*, του 1998*, φαντάζεται τον νεαρό ήρωά του να δραπετεύει τόσο από την κυριολεκτική όσο και από τη μεταφορική φυλακή του μετά την ανάγνωση και εμπέδωση των *Διατριβών* του Επίκτητου.

Ο κύριος περιορισμός της προσωπικής ελευθερίας στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη ήταν αυτό που ο Επίκτητος γνώριζε από πρώτο χέρι, η κοινωνική πρακτική και η αναξιοπρέπεια της δουλείας. Και η δουλεία,

---

* *A Man in Full*, Τόμοι Α & Β, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 1999, μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη (ΣτΜ).

το να είναι κάποιος ιδιοκτησία ενός άλλου ανθρώπου και να τον υπηρετεί ακολουθώντας τις διαταγές του, ήταν ακριβώς αυτό που έδωσε στην αρχαία ελευθερία αξία και συναισθηματικό φορτίο. Οι σωματικές κινήσεις των δούλων στην καθημερινή ζωή τους περιορίζονταν αυστηρά από τις επιθυμίες των κυρίων τους και τις ταπεινωτικές εργασίες που απαιτούσαν να εκτελέσουν. Αλλά οι δούλοι, όπως και οποιοσδήποτε άλλος, είχαν νου, και τόσο ο νους όσο και το σώμα υπόκεινται σε ελευθερία και περιορισμό. Μπορούμε να είμαστε εξωτερικά ελεύθεροι και εσωτερικά δούλοι, ελεγχόμενοι από ψυχολογικούς αφέντες με τη μορφή επιθυμιών και παθών και πόθων που μας παρεμποδίζουν. Αντιστρόφως, θα μπορούσαμε να είμαστε έξωθεν περιορισμένοι ή ακόμα και κυριολεκτικά δέσμιοι, αλλά εσωτερικά απαλλαγμένοι από την απογοήτευση και τη δυσαρμονία, άρα ουσιαστικά τόσο ελεύθεροι, ώστε να είμαστε υπεύθυνοι για την ευημερία μας και να μας λείπουν ελάχιστα ή και τίποτα που δεν μπορούμε να αποκτήσουμε μόνοι μας. Η τελευταία, κατ' ουσίαν, είναι η ελευθερία που ο Επίκτητος, ο αρχαίος στωικός φιλόσοφος, ανέδειξε σε κεντρικό θέμα της διδασκαλίας του.

Επίκτητος: η εποχή του και ο τόπος του

Στα πρώτα χρόνια του δεύτερου αιώνα μ.Χ., αυτός ο πρώην δούλος ίδρυσε μια σχολή για νέους άνδρες στη Νικόπολη της βορειοδυτικής Ελλάδας, που είχε

εξελιχθεί σε περιζήτητο μητροπολιτικό κέντρο. Ανάμεσα στους μαθητές του ήταν κι ένας ευφυής νεαρός με το όνομα Αρριανός. Ο Λεύκιος Φλάβιος Αρριανός, όπως ήταν το πλήρες όνομά του, εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από το μήνυμα του δασκάλου του, ώστε έγραψε οκτώ βιβλία *Διατριβών* από τις διαλέξεις σχετικά με τον στωικισμό που είχε ακούσει από τον Επίκτητο, γραμμένες, λίγο ως πολύ, σε αυτούσια μορφή· επίσης, έγραψε ένα είδος συνοπτικής παρουσίασής τους, το γνωστό μας *Έγχειρίδιον*. Το πόνημα που διαβάζετε αυτή τη στιγμή περιλαμβάνει μεταφράσεις του *Έγχειριδίου* καθώς και εννέα αποσπασμάτων από τα τέσσερα βιβλία των *Διατριβών* που σώζονται. Ο Αρριανός ακολούθησε λαμπρή σταδιοδρομία στη ρωμαϊκή διοίκηση και συνέγραψε πολλά άλλα βιβλία, μεταξύ αυτών μια ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Δεν ξέρουμε πώς κατάφερε να αναπαραγάγει αυτούσια τα λόγια του Επίκτητου, αλλά το κείμενο που σώζεται σήμερα, γραμμένο στην *Κοινή*, τη δημόδη ελληνική γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε και στην Καινή Διαθήκη, είναι σαφώς η φωνή του δασκάλου του και όχι απλώς μια προσαρμογή του τρόπου ομιλίας του φιλοσόφου από τον Αρριανό.

Ως οδηγός στη στωική ζωή, η φιλοσοφία του Επίκτητου, ειδικά στη μορφή που έχει στο *Έγχειρίδιον*, υπήρξε δημοφιλής από τότε που εκδόθηκε και τυπώθηκε για πρώτη φορά το συγκεκριμένο κείμενο, τον 16ο αιώνα. Μεταφρασμένα ξανά και ξανά σε πολλές

γλώσσες, τα λόγια του έχουν απήχηση επειδή εστιάζουν με ιδιαίτερη ακρίβεια και ένταση σε καταστάσεις που είναι κοινές σε πολλούς ανθρώπους, σε κάθε τόπο και κάθε χρόνο. Τα συναισθήματα στα οποία προτείνει θεραπεία –φόβος, άγχος, φθόνος, θυμός, κακία, θλίψη– τα έχουμε νιώσει όλοι μας, είτε ζούμε στην αυτοκρατορική Ρώμη είτε στη σύγχρονη Αμερική. Για τον λόγο αυτό ο Επίκτητος δεν χρειάζεται εισαγωγές. Παρ’ όλα αυτά, αν και πολλά από τα σενάρια που περιγράφει ακούγονται οικεία και στη δική μας εμπειρία, περιλαμβάνουν και το ιδιαίτερο περιβάλλον του και τα ήθη της μακρινής εποχής του.

Μεταφερόμαστε σε έναν κόσμο όπου υπάρχουν δούλοι (*Εγχειρίδιον* 12, 14, 26), δημόσια λουτρά (ό.π. 4, 45), αγώνες στην αρένα (ό.π. 29, 33) και επαγγελματίες μάντεις (ό.π. 32). Ένας κίνδυνος που είχε βιώσει και ο ίδιος ο Επίκτητος ήταν η εξορία (ό.π. 21). Η αυτοκρατορική Ρώμη και οι επαρχίες της διοικούταν από ένα εξαιρετικά πειθαρχημένο και ανταγωνιστικό σύστημα αξιωμάτων και αξιωματούχων (ό.π. 19, 24). Η διεκδίκηση μιας θέσης ήταν κάτι μόνιμο και περιλάμβανε την αναζήτηση προστατών, τη συμμετοχή σε συμπόσια και την προσπάθεια εντυπωσιασμού ανθρώπων με επιρροή (ό.π. 19, 24, 25, 33). Ο Επίκτητος επιμένει στην αξία της διατήρησης της ανεξαρτησίας μας, πράγμα που μας θυμίζει ότι οι νεαροί μαθητές του, σαν τον Αρριανό που κατέγραψε το έργο του, βρίσκονταν στην αφετηρία της σταδιοδρομίας τους

στον αυτοκρατορικό στρατό ή σε δημόσιες υπηρεσίες. Ήταν ένας ανδροκρατούμενος πολιτισμός, όπως υποδεικνύει ο Επίκτητος με τις παρατηρήσεις του σχετικά με τις γυναίκες και τους γυναικείους ρόλους (ό.π. 40), αλλά το *Ἐγχειρίδιον* γενικά δεν έχει προφανή προσανατολισμό προς ένα φύλο και είναι απόλυτα απαλλαγμένο από φαλλοκρατικά στερεότυπα. Το «εσείς» και το «εμείς» που αναφέρει ο Επίκτητος θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε από εμάς, με ελάχιστη ανάγκη να προσδιορίσουμε πολιτισμικές διαφορές.

Ο ρωμαϊκός κόσμος της εποχής του ήταν η απόλυτη αυτοκρατορία, με επικεφαλής τον αυτοκράτορα ή καίσαρα. Ο Επίκτητος σπάνια αγγίζει θέματα πολιτικής και αναφέρει τον καίσαρα μόνο μία φορά (*Διατριβαί* 3), παραλείποντας κάθε νύξη ιστορικών γεγονότων. Σε όλο το έργο των *Διατριβών* (π.χ. 1.2) αναφέρεται περιστασιακά σε ιστορικές προσωπικότητες που αντιστάθηκαν στις αυτοκρατορικές απαιτήσεις, αλλά τηρεί απόλυτη σιωπή σε ό,τι αφορά τους αυτοκράτορες που κυβέρνησαν την εποχή που ο ίδιος δίδασκε στην Ελλάδα. Αν και η ελευθερία ήταν εξ αρχής μια σημαντική έννοια του στωικισμού, οφείλει την ιδιαίτερη σημασία της στον Επίκτητο όχι μόνο λόγω της πρότερης ζωής του ως δούλου, αλλά και για τον πρόσθετο λόγο ότι οι άνθρωποι στους οποίους απευθυνόταν δεν είχαν προοπτικές να απολαύσουν πολιτική αυτονομία.

Στωικισμός και ελευθερία

Η στωική φιλοσοφία ξεκίνησε στην Ελλάδα στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Οι ιδρυτές της ήταν μετανάστες από την ανατολική Μεσόγειο στην Αθήνα, η οποία δεν ήταν πλέον μια ακμαία δημοκρατία, αλλά ένα κράτος υποτελές στο βασίλειο της Μακεδονίας. Η απώλεια της πολιτικής αυτονομίας εκφραζόταν στη φιλοσοφία στην Αθήνα μέσω μιας εσωστρέφειας στην εστίαση επί των ηθικών ζητημάτων. Ούτε ο στωικισμός ούτε ο επικουρισμός, η άλλη εξέχουσα ελληνιστική σχολή, συνδεόταν στενά με την πολιτική θεωρία, όπως είχαν κάνει οι προκάτοχοί τους Πλάτων και Αριστοτέλης. Επίκεντρο του πολιτικού ενδιαφέροντος των νεαρότερων φιλοσόφων δεν ήταν η πολιτική και η νομοθεσία, αλλά η προσωπική ευημερία και αυτοβελτίωση. Αυτή η στροφή προς την ενδοσκόπηση καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής από τον τρόπο που η στωική σκέψη αντιμετώπισε εξ αρχής την ελευθερία και τη δουλεία ως κυρίαρχους ηθικούς και ψυχολογικούς παρονομαστές παρά ως δείκτες κοινωνικής θέσης. Σύμφωνα με τον Ζήνωνα, τον πρωταρχικό επικεφαλής της στωικής σχολής, η ελευθερία είναι αποκλειστικό προνόμιο όσων είναι σοφοί, ενώ οι κατώτεροι άνθρωποι, που αποτελούν και την πλειονότητα, δεν είναι μόνο ανόητοι αλλά και δούλοι.

Μια πρώτη αντίδραση σε αυτόν τον ισχυρισμό θα μπορούσε να περιλαμβάνει την έκπληξη απέναντι

στον πνευματικό ελιτισμό του και στην αναισθησία του όσον αφορά τη δεινή κατάσταση ανθρώπων που υπήρξαν αρκετά άτυχοι ώστε να υποδουλωθούν με την κυριολεκτική έννοια. Αλλά τώρα σκεφτείτε με πόσο ριζοσπαστικό τρόπο ο ισχυρισμός του Ζήνωνα, σε μια οικονομία που βασιζόταν στη δουλεία, θέτει υπό αμφισβήτηση την αξιολόγηση των ανθρώπων με κριτήριο τον συμβατικό διαχωρισμό δουλεία/ελευθερία. Αν η σοφία είναι το αληθινό κριτήριο της ελευθερίας, τότε το κύριο βάρος της δουλείας μετατοπίζεται από έξω προς τα μέσα, από το σωματικό στο πνευματικό επίπεδο, και πηγή ελευθερίας είναι η φιλοσοφία και όχι η χειραφέτηση. Σύμφωνα με αυτή την αδιάλλακτη διδασκαλία, είμαστε υποδουλωμένοι αν αφεθούμε σε οτιδήποτε μπορεί να σταθεί εμπόδιο, είτε επειδή το σώμα μας μας απογοητεύει, είτε επειδή τα πάθη και τα συναισθήματά μας μας έχουν κυριεύσει είτε επειδή συνδέουμε την ευημερία μας με πράγματα που εξαρτώνται από άλλους – ανθρώπους, περιουσία, δημοτικότητα ή απλώς τύχη.

Στο περίφημο δοκίμιό του *Δύο έννοιες της ελευθερίας*, ο Αϊζάια Μπερλίν διέκρινε μεταξύ της «αρνητικής» έννοιας της ελευθερίας *από* τον εξαναγκασμό (όπου δεν εμπλέκονται άλλοι) και της «θετικής» έννοιας της ελευθερίας *να είμαστε* ή *να ζούμε* όπως επιλέγουμε (αυτοέλεγχος ή αυτοδιάθεση). Για τον Επίκτητο αυτές οι δύο έννοιες προσεγγίζουν τόσο πολύ η

μία την άλλη, ώστε η μία συνεπάγεται την άλλη, όπως μπορούμε να δούμε στο ακόλουθο απόσπασμα:

Κύριος κάποιου είναι όποιος έχει την εξουσία να παρέχει ή να στερεί όσα θέλει ή δεν θέλει ο άλλος. Όποιος, λοιπόν, θέλει να είναι ελεύθερος, να μην επιθυμεί ή να μην αποφεύγει ό,τι εξαρτάται από τους άλλους. Διαφορετικά, θα είναι εξ ανάγκης δούλος. (*Εγχειρίδιον* 14)

Θα μπορούσαμε να ξαναγράψουμε τη δεύτερη πρόταση κάπως έτσι: «Όποιος επιθυμεί να είναι ελεύθερος από εξαναγκασμό, θα πρέπει να περιορίσει τις επιθυμίες και τις απέχθειές του σε πράγματα στα οποία έχει τον απόλυτο έλεγχο».

Πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι αυτή η επιλογή είναι καλή για εμάς και για εκείνους τους οποίους συναναστρεφόμαστε; Γιατί να είμαστε αυτόνομοι αντί να ακολουθούμε τις δέκα εντολές ή κάποιο άλλο σύνολο πανάρχαιων αρχών; Πώς μπορούμε να ξέρουμε τι θα επιλέξουμε; Η απάντηση σε αυτές τις ερωτήσεις μας επαναφέρει στη «σοφία» του Ζήνωνα ως την ουσία της ελευθερίας. Η λέξη *σοφία*, στη συνήθη χρήση της, μπορεί να καλύπτει οποιοδήποτε είδος γνώσης, που κυμαίνεται από την πρακτική δεξιότητα όπως η ξυλουργική ως την αφηρημένη γνώση όπως η γεωμετρία. Σε όλες τις περιπτώσεις, η σοφία σημαίνει την επιτυχή άσκηση μιας δεξιότητας, και η δεξιότητα που

απασχολούσε τον Ζήνωνα και τους στωικούς φιλοσόφους είναι η τέχνη της ζωής. Μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή την τέχνη ως τη γνώση να ζούμε με αρμονία – αρμονία με την ανθρώπινη φύση μας και αρμονία με το κοινωνικό και υλικό περιβάλλον μας. Το να επιτύχουμε ή να προσπαθήσουμε να επιτύχουμε την κατανόηση είναι έργο της λογικής, και η λογική, σύμφωνα με τον στωικισμό, είναι εκείνο που διακρίνει τους ανθρώπους από τα άλλα ζώα (*Διατριβαί* 7, 8).

Ο Επίκτητος ως στωικός δάσκαλος

Τα κείμενα του Επίκτητου που θα διαβάσετε εδώ αναλύουν αυτές τις διδασκαλίες και διερευνούν κατά πόσο μπορούν να χρησιμεύσουν ως οδηγός στην καθημερινή μας ζωή. Τα κείμενά του καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα περιπτώσεων, που κυμαίνεται από τις πεζές καταστάσεις της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής έως τις απαιτητικές περιπτώσεις όπως η ασθένεια, η φτώχεια και ο θάνατος. Ο Επίκτητος δεν κάνει σαφή διάκριση μεταξύ ηθικής και τρόπων (βλ. *Έγχειρίδιον* 33). Όλα όσα καλούμαστε να κάνουμε και να σκεφτούμε σχετίζονται με το βασικό ερώτημά του: Είναι κάτι που εξαρτάται από μένα να αποφασίσω και να ξεκινήσω ή πρέπει να το αποδεχτώ γαλήνια και με απάθεια ως μια κατάσταση που προέκυψε από πράγματα τα οποία είναι πέρα από τον δικό μου έλεγχο; Μια σύντομη σκέψη θα δείξει ότι το ερώτημα *είτε/είτε* καλύπτει σχεδόν κάθε κατάσταση που μπορούμε να